

Nina Huyvanyuk. Grammatical Conception of Vasyl' Simovych in the Light of Contemporary Linguistic Research. *In the article the "scientific fate" of "Grammar of the Ukrainian Language" by Vasyl' Simovych is considered. The status of the work as the prototype of the first scientific grammar in Ukraine is substantiated. Systematic approach to description of grammatical structure of a language in the conception of Vasyl' Simovych and position of the linguist as for the place of grammar among the other branches of linguistics are analysed. Attention is paid to the views of the linguist as for national and social role of grammar as a science, and as a result – realization of comparative and typological method of investigation of related languages in "Grammar of the Ukrainian Language".*

Peculiarities of linguistic personality of Vasyl' Simovych are analysed. His personality is represented in the context of linguistic science of the beginning of the 20th century.

Key words: grammar, grammatical system of a language, practical grammar, "spirit" of a language.

Марія Скаб (Чернівці)

ПРОБЛЕМА НАЗВИ ПЕРШОЇ ПИСЕМНОЇ МОВИ

СЛОВ'ЯН (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської мови“)

У статті проаналізовано назви першої писемної мови слов'ян, які використовують у світових славістичних студіях. Автор доводить необхідність заміни терміна „старослов'янська мова“ на логічніший та системніший термін „староцерковнослов'янська мова“.

Ключові слова: староцерковнослов'янська мова, старослов'янська мова

Працюючи на посаді професора Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі в 1923-1933 роках, Василь Сімович, український мовознавець, перекладач, редактор та видавець, відомий громадський та культурний діяч, чудовий педагог, автор багатьох підручників, написав „Нарис граматики староболгарської

(староцерковнослов'янської) мови", який був виданий у Празі 1926 року на правах рукопису (як його називає Ю. Шевельов, „скрипти з староболгарської мови” [Енциклопедія 2840]) і являв собою курс „викладів” для студентів історико-літературного відділу згаданого навчального закладу. М. Білоус та З. Терлак цілком справедливо зауважили, що В. Сімович „написав цілком оригінальну працю, що стала першим українським підручником для вищої школи” [Білоус, Терлак: 82].

Назвавши свій підручник „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови”, автор дуже детально пояснює вибір назви мови, про яку йдеться. Саме його підручник наштовхнув нас на думку систематизувати погляди вчених на назву першої писемної мови слов'ян.

Як писав В. Сімович у 1926 році, ця мова (цитуємо із збереженням правопису автора) „й досі не має ще устаткованої назви. Від зародин славянської фільології з початком ХІХ ст. та й по сьогодні її звали ріжно” [18, с. 1]. Думаємо, що ця теза В. Сімовича стосується й сьогоднішнього дня, хоча використання термінів відносно й усталилося.

Загальновідомо, що найдавнішою назвою є „СЛОВѢНСКЪ ЯЗЫКЪ”, „слов'янська мова”, про яку В. Сімович зауважує: „головно так звали її по школах, і ця назва ще б найбільш і підходила до неї, бо ж перші славянські писані джерела, що дійшли до нас із Х-ХІ ст. після Христа і згадують про цю мову, так і звать її СЛОВѢНСКЪ ЯЗЫКЪ [Сімович: 1]. Термін „словенська” здавна використовували українці (М. Смотрицький, І. Вишенський та ін.) [Сімович: 1], однак трохи далі В. Сімович розмірковує так: „Тільки ж треба мати на увазі, що ця „славянська мова”, яка збереглася в наших церковних книгах, із тим СЛОВѢНСК-им ЯЗЫК-ом, про які говорять болгарські джерела, мало вже має що спільного, дарма що з останнього вона витворилася. СЛОВѢНСКЪ ЯЗЫКЪ— це перекладна мова, це перша славянська мова, що її вжито до перекладу церковних книг, перекладу — зв'язаного з діяльністю т. зв. славянських апостолів Кирила та Метода в шістдесятих роках ІХ с. після Христа в великоморавській державі за князювання кн. Ростислава.. Є це

найдавніща славянська говірка, зафіксована письмом, це перший славянський діалект, що ним почато користуватися в письменстві й що, з деякими відміннями, зробився на довгі часи письменницькою мовою східних (Українців, Росіян, Білорусів) та південних (Сербів, Болгарів) Славян і відіграв серед них ту саму роль, яку грала свого часу для цілого Заходу – л а т и н а. Із цієї мови, згодом зпроквола повироблювалися в цих Славян свої власні „славянські мови” – для вжитку в церкві, полишивши, зрештою, в кожній із цих мов дуже значні сліди та сильно вплинувши на їхній розвиток” [Сімович: 1-2].

Оскільки давня назва надто загальна, за новіших часів, як зауважує М. Станівський, вона була умовно замінена більш конкретними назвами: старослов'янська, староболгарська, церковнослов'янська, староцерковнослов'янська” [Станівський 1964: 7], О. Леута наводить інший ряд назв: давньослов'янська, церковнослов'янська, давньоболгарська, старослов'янська [Леута: 9]. В. Сімович подає ще й назви, прийняті у західнослов'янському мовознавстві [Сімович: 1], а А. Супрун та А. Молдован у книзі „Язyki мира” зазначають такі варіанти назв: „давньоцерковнослов'янська, староцерковнослов'янська (в російській до 1917 р., польській, англійській, частково німецькій науковій традиції), давньо- або староболгарській (в болгарській, частково німецькій науці); термін „старослов'янський” прийнятий в російській, українській, білоруській, чеській, словацькій, сербській, хорватській, македонській, словенській, французькій, частково німецькій та американській лінгвістиці; англ. Old Church Slavonic, нім. Altkirchenslavisch, рідше Altbulgarisch, фр. le vieax slave, італ. paleoslavo, лат. paleoslavica, slavica antiqua” [Супрун, Молдован: 29].

У вступній частині всіх підручників про першу писемну мову слов'ян автори звичайно коментують найпоширеніші назви.

Мова **церковнослов'янська** – цей поширений у науковій літературі термін, як зазначає О. Леута, „слід вживати лише на позначення мови, для функціонування якої характерні певні хронологічні та територіальні обмеження (ізводи церковнослов'янської мови)” [Леута: 9]; хоча, наприклад, І. Огієнко, який, з одного боку, ратував за термін „старослов'янська” [Огієнко: 3-4], у

дванадцятитомній „Історії церковнослов'янської мови” розглядає й питання життя та діяльності Кирила і Мефодія.

Староцерковнослов'янська мова, чи **давньоцерковнослов'янська** – традиційний термін, що використовувався протягом усього середньовіччя, який, на думку Г. Хабургаєва, досить точно визначає його походження і первісне призначення. Однак учений підкреслює: „варто мати на увазі, що мова, зафіксована в найдавніших слов'янських християнських (перекладних) текстах, з самого початку використовувалася не тільки як мова церкви, але і як мова науки і літератури”, „і саме ця більш широка функція мови давніх книг визначила її пізніший вплив на літературні мови ряду слов'янських народів” [Хабургаєв 1974: 6], тому перейшли на термін „старослов'янська”. Погоджується з цією думкою і О. Леута, який зауважує, що „найточніше визначає суть і призначення мови назва „давньоцерковнослов'янська” (англ. Old Church Slavonic), проте через свою громіздкість вона не набула значного поширення [Леута: 9-10]; майже впевнені, що тут ще й зіграв свою роль фактор наявності у терміні кореня *церковний*, що в радянському атеїстичному суспільстві було небажане, тому після 1917 року термін замінили. До речі, і сьогодні активно використовують термін „церковнослов'янська мова”, але ж ця мова функціонувала не лише в церкві.

Термін **староболгарська**, чи **давньоболгарська мова**, що, як писав В. Сімович у 1926 році, „тільки віднедавна починає що раз більше поширяться [Сімович: 1], окремі сучасні мовознавці вважають назвою вузькою, неточною („Назва „давньоболгарська” ґрунтується на тому, що створено її на основі одного з діалектів давньоболгарської мови, але цей термін спотворює суть мови слов'ян”, бо перша писемна мова слов'ян хоча й утворена на основі одного із говорів болгарської мови, але потім стала писемною мовою й інших слов'янських народів, крім того, у IX столітті „болгарами” (булгарами) називали народ не слов'янського, а тюркського походження, який близько 860 року прийшов на Балкани з Азії і підкорив місцеве населення. Осівши на Балканському півострові, вони поступово асимілювалися з корінним населенням, яке теж пізніше стало називатися „болгарами” [Леута: 10]. Вузьким називають термін „староболгарський” і Т. Фределувна та Ч. Лапіч [Friedelówna, Łapicz: 15], М. Ремньова [Ремнева: 13]. Як зауважує Г. Лиса, „староболгарська – за прийнятою у палеославістиці

термінологією”, а „старослов’янська – за вітчизняною” [Лиса: 50]; М. Станівський переконаний, що термін „староболгарська” є „найліпшою” назвою, але за межами болгарського мовознавства вона не набула загального визнання [Станівський 1983: 14].

Термінові **мова старославінська**, чи **давньослов’янська**, як пише В. Сімович, зараз відповідає термін **старослов’янська мова**. Як зауважує О. Леута, „термін *давньослов’янська* дуже невиразний, під ним можна розуміти давні форми будь-яких слов’янських мов”, а термін *старослов’янська мова* є найбільш нейтральним, хоча й він не дає чіткої кваліфікації сутності цієї мови” [Леута: 9-10]. Думаємо, що терміни „старослов’янський” та „давньослов’янський” є однаково неточними та невиразними, перший просто має більшу традицію уживання. Перевагами ж терміна „старослов’янський” звичайно вважають те, що він не прив’язує цю мову до однієї лише сфери вживання, а вказує на первісність і приналежність усім слов’янам [Горшков 2002: 6], додаванням *старо-* підкреслюють її місце та значення для вивчення історії живих слов’янських мов [Хабургаєв 1986: 6]. Усі підручники радянського часу про першу писемну мову слов’ян (за традицією й пізніше) називалися „Старослов’янська мова” [Селищев; Беседина-Невзорова, Елкіна, Горшков 1963; Станівський 1964; Майборода, Иванова, Станівський 1983; Хабургаєв 1986; Леута; Горшков 2002; Ремнева].

Наш п’ятнадцятирічний досвід викладання першої писемної мови слов’ян студентам-філологам свідчить, що у першокурсників виникають значні труднощі у сприйнятті терміна „старослов’янська мова” та в розрізненні термінів та понять „старослов’янська мова” та „праслов’янська мова”, насамперед через розмитість першого та схожість цих висловів.

Думаємо, що доцільність назви потрібно визначати у системі найменувань, у даному випадку – це насамперед співвіднесення термінів для позначення мови раннього періоду та пізніших її виявів з урахуванням кореляції назви з іншими термінами з цим же коренем. Найважливішим терміном з такого погляду, на нашу думку, є термін „староцерковнослов’янська мова”. Відомий німецький дослідник А. Лєскін недоліком цієї назви вважав те, що вона не вказувала на народ, якому ця мова належала” [цит. за: Леута: 9-10], але ж і термін „старослов’янська мова” також не має такої вказівки.

Окрім того, термін „старослов'янська мова” починає втрачати свою визначеність. Звичайно старослов'янською мовою називають першу писемну мову слов'ян, мову перших слов'янських перекладів грецьких богослужбових книг, виконаних у другій половині IX століття Костянтином Мефодієм та його учнями. Хронологічні межі старослов'янської мови обмежують IX-XI століттями. Однак у російському мовознавстві, слідом за Г. Хабургаєвим [Хабургаєв 1984], в останній час дотримуються думки, що „всі давні тексти, що збереглися, фактично уже являють собою пізніші **місцеві ізводи** так званої **церковнослов'янської мови**, а мовну систему власне старослов'янської мови як мови перших перекладів можна тільки реконструювати” [Шевелева: 5]. Власне такий підхід був реалізований Г. Хабургаєвим і в програмі з курсу („Церковнослов'янська як результат місцевої адаптації старослов'янської мови, що використовувалася різними слов'янськими народами епохи середньовіччя як основне знаряддя духовної культури. Регіональні редакції (ізводи) церковнослов'янської (літературної давньослов'янської) мови, що відображають діалектні особливості переписувачів, редакторів і авторів текстів, що збереглися” [Программа: 5]) та в другому виданні підручника „старослов'янська мова – це умовна назва тієї вихідної („ідеальної” для середньовічних книжників) системи давньослов'янської літературної мови, яка була закріплена у перекладах IX ст. і еволюція якої в місцевих умовах дала в ролі „потомства” церковнослов'янську мову різних ізводів [Хабургаєв 1986: 5-6].

Аналогічні непорозуміння відбуваються і з термінами „ізводи старослов'янської мови” – „ізводи церковнослов'янської мови”. Робить спробу розмежувати ці терміни О. Горшков: „Уже в X ст. у старослов'янській мові спостерігаються певні відмінності, зумовлені тим мовним середовищем, у якому відбувалося створення тієї чи іншої пам'ятки. З часом ці відмінності, природно, зростають. На основі цих відмінностей говорять про діалектні особливості, ізводи, редакції старослов'янської мови. Ці терміни не отримали строго певного значення, тому в спеціальній літературі можна зустріти різне їх розуміння і вживання.

Найдоцільніше стосовно давніх пам'яток (мова яких є старослов'янською у вузькому смислі слова) говорити про

діалектні особливості. У цьому відношенні розрізняються: 1) пам'ятки з рисами чехо-моравськими, 2) пам'ятки з рисами західноболгарськими (македонськими), 3) пам'ятки з рисами східноболгарськими. Варто зауважити, що македонські і східноболгарські тексти розрізняються не тільки діалектними особливостями, але й тим, що перші більш послідовно відображають риси найдавніших кирило-мефодіївських перекладів, ніж другі.

Стосовно пізніших пам'яток (мова яких відображає значний вплив мов руської, сербохорватської, середньоболгарської, словенської, чеської) доцільно говорити про ізводи, або редакції, старослов'янської мови (руський ізвод, сербохорватський ізвод і т.д.).

Ізводи старослов'янської мови дали початок церковнослов'янським мовам" [Горшков 1963: 15].

Відповідно до такого розуміння старослов'янської та церковнослов'янської мов, М. Ван-Вейк вважає, що термін „давньоцерковнослов'янська” все ж правильніший, оскільки його можна застосовувати й до текстів і не болгарських (наприклад, Київські листки)” [Ван-Вейк: 19]. Ми погоджуємося із цією думкою, тільки пропонуємо у першій частині *давньо-* замінити на *старо-* (*старий* – „5. Який був, існував у колишні часи” [СУМ IX: 655]). Термін „староцерковнослов'янська” є найбільш вдалим і системним, оскільки співвідноситься із назвою „церковнослов'янська”. Ці терміни теж певною мірою умовні, однак найбільш точні, співвідносні між собою, крім того, знімається асоціативний зв'язок „старослов'янська - праслов'янська”.

Додатковим аргументом на користь терміна „староцерковнослов'янський” може бути й вибір назви В. Сімовичем, який, виклавши погляди найавторитетніших учених-славістів на назву першої писемної мови слов'ян, все ж таки називає підручник „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови”, вважаючи її найдоцільнішою.

Нечіткість та розмитість термінології на позначення першої писемної мови слов'ян уже неодноразово призводили до спроб уточнити назву „старослов'янська мова”. Так, наприклад у програмі зі старослов'янської мови І. Василенка, виданій у Києві 1957 року, автор уточнює назву „старослов'янська” терміном „староцерковнослов'янська” [Програми: 3], а у програмі, виданій у

Москві 1971 року, подано так: „Понятие о старославянском (древнецерковнославянском) языке” [Программы: 7]. А Майборода на початку підручника кілька разів уточнює термін „старослов’янська” назвою „староболгарська” [Майборода: 3], а О. Горшков, видавши 2002 року новий підручник, називає його на обкладинці „Старославянский язык”, а усередині ж – „Старославянский (древнецерковнославянский) язык” [Горшков 2002]. Власне, подвійну назву використав і В. Сімович.

Думаємо, що коли ми хочемо вписатися не лише в російсько-український, але й у загальноєвропейський контекст, то повинні використовувати не лише термін „старослов’янська мова”, а й інші назви, із яких найточнішою і найсистемнішою є „староцерковнослов’янська мова”. Це доцільно, цілком очевидно, також із методичного погляду.

ЛІТЕРАТУРА

Беседина-Невзорова: Беседина-Невзорова В.П. Старославянский язык. – Х.: Изд-во Харк. ун-та, 1962. – 360 с.

Білоус, Терлак: Білоус М., Терлак З. Василь Сімович: Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 180 с.

Ван-Вейк: Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Пер. с нем В.В.Бородич. Под ред. и с предисл. Н.А.Кондрашова. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1957. – 368 с.

Горшков 1963: Горшков А.И. Старославянский язык. – М.: Высшая школа, 1963. – 294 с.

Горшков 2002: Горшков А.И. Старославянский (древнецерковнославянский) язык: Учебное пособие для студентов. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Издательство Астрель”, 2002. – 142 с.

Елкина: Елкина Н.М. Старославянский язык. – М.: Госиздат РСФСР, 1960. – 223 с.

Енциклопедія: Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В.Кубійович. – Т.8. – Львів: НТШ, 2000. – С. 2805 – 3200.

Иванова: Иванова Т.А. Старославянский язык. – М.: Высшая школа, 1977. – 200 с.

Леута: Леута О.І. Старослов’янська мова. – К.: Вища школа, 2001. – 255 с.

Лиса: Лиса Г. Взаємодія давньоболгарської мови та її східнослов'янського ізводу // *Культура слова*. – Вип. 50. – К., 1997. – С. 50 – 56.

Майборода: Майборода А.В. Старослов'янська мова – К.: Вища школа, 1975. – 294 с.

12. Огієнко І. Старослов'янська мова в вищій школі: Чергові завдання вивчення старослов'янської мови // *Наша культура*. – Львів, 1936. – Кн. 4 (13).

Програми: Програми педагогічних інститутів: Старослов'янська мова / Уклад. І.А.Василенко. – К.: Рад. школа, 1957. – 17 с.

Программы: Программы педагогических институтов: Старославянский язык / Сост. И.А.Василенко. – М.: Просвещение, 1971. – 16 с.

Программа: Программа дисциплины „Старославянский язык” / Сост. Г.А.Хабургаев. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1989. – 24 с.

Ремнева: Ремнева М.Л. Старославянский язык: Учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 360 с.

Селищев: Селищев А.М. Старославянский язык. – Ч. 1. – Введение. Фонетика. – М.: Учпедгиз, 1951. – 336 с.

Сімович: Сімович Василь. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. – Прага, 1926 (на правах рукопису). – 385, XXII с.

СУМ: Словник української мови. – В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Станівський 1964: Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 470 с.

Станівський 1983: Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. – К.: Вища школа, 1983. – 263 с.

Супрун, Молдован: Супрун А.Е., Молдован А.М. Старославянский и церковнославянский язык // *Языки мира: Славянские языки* / РАН. Институт языкознания, Ред. колл.: А.М.Молдован, С.С.Скорвид, А.А.Кибрик и др. – М.: Academia, 2005. – С. 29 – 69.

Хабургаев 1984: Хабургаев Г.А. Старославянский – церковнославянский – русский литературный // *История русского языка в древнейший период* (Вопросы русского языкознания. – Вып. 5. – М., 1984. – С. 5-35.

Хабургаев 1986: Хабургаев Г.А. Старославянский язык. – 2-е изд. - М.: Просвещение, 1986. – 288с.; 1-е изд. - М.: Просвещение, 1974. – 432 с.

Шевелева: Шевелева М.Н. Старославянский язык: Методические указания для студентов филологических факультетов госуниверситетов. – Изд-е 2-е, переработ. и дополн. - М.: Диалог-МГУ, 1997. – 120 с.

Friedelówna, Łapicz: Friedelówna Tereza, Łapicz Czesław. Język staro-cerkiewno-słowiański. – Toruń, 1997. – 215 s.

Marya Skab. The problem of the first written slavonic language (reflections on V.Simovych's textbook "Sketches in Grammar of the Old-Bulgarian (Old Church Slavonic) Language"). *The article deals with the analysis of the title of the first written Slavonic language, used in the world Slavonic studies. The author proves the necessity to substitute the term "the Old Slavonic Language" for the more logical and system term "the Old Church Slavonic Language".*

Key words: Old slavonic language, Old church slavonic language.

Мар'ян Скаб (Чернівці)

ПРОБЛЕМИ ЗВЕРНЕНОЇ МОВИ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЯХ В. СІМОВИЧА

У статті розглянуто погляди В.Сімовича на особливості формального вираження кличного відмінка, синтаксичний статус та етикетні особливості використання засобів апеляції в українській мові.

Ключові слова: кличний відмінок, формально-синтаксичний статус засобів апеляції, мовленнєвий етикет, способи апеляції, універсальні номінації адресата мовлення.

Звернена мова за іншою термінологією – функціональна сфера апеляції, відіграючи важливу роль у комунікаційній діяльності мовців, безсумнівно, постійно була і залишається важливим об'єктом лінгвістичних студій, у тлумаченні якого відбивається, як у дзеркалі, специфіка мовознавчого світогляду того чи того автора, теоретичні